BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 125, 126, 147 & 150. 151, 152.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं।

कृष्णयजुर्वेदीयं।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

VOLUME I.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

चरामि कनीयोन्यानर्पिता पदानि यज्वसु ह्वामहे विष्टालोकाः सुवीरमवा पिबन्तीः षट् च॥ अनु०८॥

नवमोऽनुवाकः।

ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वभृत्तमा महत्। तेजो वसुमद्राजतो दिवि। सामात्मा नाचरतः सामचारिणा। ययोर्व्रतं न ममे जातु देवयोः। उभावन्तौ परियातअर्म्या। दिवो न रश्मीँस्तनुतो व्यर्णवे। उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू। सूर्यानचन्द्राचरतो हतामती। पतीद्युमद्विश्वविदा उभा दिवः। सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा॥ १॥

विश्ववारा वरिवो भा वरेण्या। तानोऽवतं मतिमन्ता महिव्रता। विश्ववपरी प्रतरणातरन्ता। सुवर्विदा दृशये भूरिरश्मी। सूर्या हि चन्द्रा वसुत्वेष दर्शता। मनस्विनो भानुचरतो नु सं दिवं। अस्य श्रवो नद्यः सप्तबिभ्रति। द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः। अस्मे सूर्या चन्द्रमसाभिचक्षे। श्रद्धे कमिन्द्र चरतो विचर्त्तुरं॥ २॥

पूर्व्वापरं चरतो माययैतौ। शिशू क्रीडन्तौ परियातोअध्वरं। विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे। ऋतूनन्यो

विदधज्जायते पुनः। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासाँ राजा। यासां देवाः शिवेन मा चक्षुषा पश्यत। आपो भद्राआदित्पश्यामि। नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं। नासीद्रजो नोव्योमा परोयत्। किमावरीवः कुहकस्य शर्म्मन्॥ ३॥

अम्भः किमासीद्गहनं गभीरं। न मृत्युरमृतं तर्हि न। रात्रिया अह्न आसीत् प्रकेतः। आनीदवातँ स्वधया तदेकं। तस्माद्धान्यं न परः किञ्च नास। तमआसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतं। सलिलँ सर्व्वमा इदं। तुच्छेनाम्वपिहितं यदासीत्। तमसस्तन्महिनाजायतैकं। कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि॥ ४॥

मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्। सतो बन्धुमसति निरविदन्। हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा। तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषां। अधस्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्। रेतोधा आसन्महिमान आसन्। स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्। कोअद्धा वेद कइह प्रवोचत्। कुतआजाता कुतइयं विसृष्टिः। अर्वाग्देवाअस्य विसर्जनाय॥ ५॥

अथाको वेदयत आ बभूव। इयं विसृष्टियत आ

बभूव। यदि वा दधे यदि वा न। यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्। सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद। किꣳस्विद्वनं क उ स वृक्षआसीत्। यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत्। यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्। ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्षआसीत्॥ ६॥

यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः। ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्। प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रꣳ हवामहे। प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना। प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं। प्रातः सोममुत रुद्रꣳ हुवेम। प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम। वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्त्ता। आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चित्॥ ७॥

राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह। भग प्रणेतर्भग सत्यराधः। भगे मा धियमुदवददन्नः। भगप्राणो जनय गोभिरश्वैः। भग प्रनृभिर्नृवन्तः स्याम। उतेदानीं भगवन्तः स्याम। उतप्रपित्व उत मध्ये अह्नां। उतोदितामघवन्त्सूर्यस्य। वयं देवानाꣳ सुमतौ स्याम। भगएव भगवाꣳअस्तु देवाः॥ ८॥

तेन वयं भगवन्तः स्याम। तं त्वा भग सर्व्वइज्जो

हवीमि। स नो भग पुरएता भवेह। समध्वरायोषसो नमन्त। दधिक्रावेव शुचये पदाय। अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः। रथमिवाश्वा वाजिनआवहन्तु। अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासः। वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः। घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीनाः॥ यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः॥ ९॥

विचक्षणा विचर्त्तुरꣳ शर्म्मन्नधिविसर्जनाय ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्षआसीत्तुरश्चिद्देवाः प्रपीना एकञ्च॥ अनु० ९॥

पीवोन्नन्ते शुक्रासः सोमो धेनुमिन्द्रस्तरस्वान्छुचिमा देवो यातु सूर्यो देवीमहर्मस्मि ता सूर्याचन्द्रमसा नव॥ ९॥

पीवोन्नामग्ने त्वं पारयानाधृष्यः शुचिन्नु स्तोमं विश्रयमाणो दिवोरुक्मोन्नं प्राणं ता सूर्याचन्द्रमसा नवसप्ततिः॥ ७९॥ हरिः ॐ॥

इति द्वितीयकाण्डः॥

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188 and 189.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं।

कृष्णयजुर्वेदीयं।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMAṆA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA A'CHA'RYA.

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

VOLUME II.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

Digitized by Google

'सुवर्विदा' स्वर्गस्य लम्भयितारौ, 'दृशये' सर्व्वलोकस्य दर्शनाय, 'भूरिरश्मी' प्रभूतदीप्ती, 'सूर्य्या हि चन्द्रा' सूर्य्यश्चन्द्रश्चेत्येवं प्रसिद्धौ, 'वसु' वासयितारौ, 'त्वेषदर्शता' दीप्त्या दर्शनीयौ, 'मनस्विना' दृढेन मनसा युक्तौ, 'उभा' देवावुभौ, 'नु' क्षिप्रं, 'दिवं' द्युलोकं, अभिसञ्चरतः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह। "अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति। द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः। अस्मे सूर्य्या च-न्द्रमसाऽभिचक्षे। श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्त्तुरम्" [२] इति। हे 'इन्द्र', त्वं 'अस्मे' अस्मदर्थं, 'सूर्य्याचन्द्रमसा' एतौ सूर्य्या-चन्द्रमसौ, 'अभिचक्षे' अभितः कथयसि, 'श्रद्धे' श्रद्धार्थं, 'कं' सुखार्थं च, 'वितर्त्तुरं' विशेषेण त्वरा यथा भवति तथा, 'चरतः', 'एतौ' उभौ, सञ्चरतः, 'अस्य' तवेन्द्रस्य, 'श्रवः' श्रवणीयं, 'दर्शतं' दर्शनीयं च, 'वपुः' शरीरं, 'सप्त नद्यः' गङ्गायमुनाद्याः सप्तसङ्ख्याकाः सरितः, 'द्यावा क्षामा पृथिवी' क्षामशब्दोऽन्त-रिक्षमभिधत्ते। त्रयो लोकाश्च, 'बिभ्रति' धारयन्ति। अयमर्थः, यदेतद्वृष्टिनिमित्तं जलं तदेतदिन्द्रेणोत्पादितत्वात् इन्द्रस्य शरीरं, तच्च सर्व्वेषां प्राणिनां प्रियत्वात् श्रवणीयं दर्शनीयं च, तदिदं जलरूपं शरीरं सप्तनद्युपलक्षिताः सर्व्वा नद्यः समुद्राः त्रयो लोकाश्च धारयन्ति न हि जलमन्तरेण लोकत्रयव्यव-हारः सिध्यतीति ॥

अथ हविषो याज्यामाह। "पूर्व्वापरं चरतो माययैतौ। शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरं। विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे।

Digitized by Google

ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः" इति। 'एतौ' सूर्य्याचन्द्रमसौ, 'मायया' परमेश्वरस्य शक्त्या, अनुगृहीतौ, 'पूर्व्वापरं' भूमेः प्राक् पश्चिमभागौ, 'प्रतिचरतः' परिभ्रमणं कुरुतः, 'शिशू' बालका-विव, 'क्रीडन्तौ', 'अध्वरं' कस्यापि हिंसा यथा न भवति तथा, 'परियातः', अथवा 'अध्वरं' अस्माभिरनुष्ठीयमानं यज्ञं, प्रा-प्नुतः, उभयोर्मध्ये 'अन्यः' एक आदित्यः, 'विश्वानि' भुवनानि, 'अभिचष्टे' सर्व्वतः प्रकाशयति। 'अन्यः' चन्द्रः, प्रतिपदादि-तिथिशुक्लकृष्णपक्षचैत्रादिमासद्वारा 'ऋतून् विदधत्', पुनः 'पुनर्जायते' उदयं गच्छतीत्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अद्भ्यो वेहतमिति तस्य पशोः सूक्ते चत्वा-र्य्टचां प्रतीकानि दर्शयति। "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासाꣳ राजा। यासां देवाः शिवेन मा चक्षुषा पश्यत। आपो भद्रा आदित्पश्यामि" इति। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, यासां राजा वरुण इति याज्या। यासां देवा विविक्षणन्ति भक्षमिति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, शिवेन मा चक्षुषा पश्यतेति याज्या। आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति हविषः पुरोऽनुवाक्या, आदि-त्पश्याम्युत वा शृणोमीति याज्या। एतत्सर्व्वं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, तत्र सलिलमुपजुहुयादिति। तत्र पूर्व्वोक्ते कर्म्मणि नासदासीयसूक्तगतैर्मन्त्रैर्जलद्रवेणोपहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह। "नासदा-

Digitized by Google

सीन्नो सदासीत् तदानीम्। नासीद्रजो नो व्योमाऽपरो यत्। किमावरीवः कुह कस्य शर्मन् [१]। अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्'' इति। यदा पूर्व्वसृष्टिः प्रलीना, उत्तरसृष्टिश्च नोत्पन्ना, 'तदानीं' 'सदसती', द्वेऽपि नाभूतां। नामरूपविशिष्टत्वेन स्पष्टप्रतीयमानं जगत् 'सत्' शब्देनोच्यते, नरविषाणादिसमानं शून्यम् 'असत्,इत्युच्यते, तदुभयं 'नासीत्', किन्तु काचिदव्यक्तावस्थासीत्, सा च विस्पष्टत्वाभावान्नसती जगदुत्पादकत्वेन सद्भावां नाप्यसती 'नो सदासीत्' इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तं तदेव प्रपञ्च्यते, 'नासीद्रजः' रजःशब्देन सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमुपलक्ष्यते, तत्त्रयं नासीत्। 'नो व्योम' आकाशवाचिना व्योमशब्देन भूतपञ्चकमुपलक्ष्यते, तदपि नासीत्। यथोक्तगुणत्रयपञ्चभूतापेक्षया 'अपरः' पदार्थः, अन्यो गिरि-नदि-समुद्रादिकः 'यत्' यः, दृश्यते सोऽपि नासीत्। यथा भूतानि नासन् तद्वद्भौतिकमपि नासीदित्यर्थः। अनेन भूतभौतिकगुणत्रयनिषेधेन ब्रह्माण्डस्य निषेधः सम्पन्नः। अण्डाद्बहिर्महत्त्वाद्यावरणानि पौराणिका वदन्ति, तदेतदावरणजातमाक्षेपवाचिना किंशब्दप्रयोगेण निषिध्यते। आवरणस्य दृष्टिविषयभूतं किञ्चिदाश्रयणमपेक्षितं। तच्च अण्डाभावात् 'किमावरीवः' किन्नाम वस्तु तैरावरणैराव्रियेत, अतः आवरकस्यासम्भवादावरणमपि न सम्भवतीत्यर्थः। 'कुहेति' देशाक्षेपः, 'कस्य शर्मन्' इति निमित्ताक्षेपः, कुत्र देशे कस्य भोक्तुः सुखनिमित्तं इदमावरणं स्यात्, न त्वस्ति तदा कश्चिद्देशः, नापि सुखस्य भोक्ता क-

श्चिद्विद्यते। अथ कश्चिन्मन्दोऽवान्तरप्रलयविषयाम्, आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदिति श्रुतिं श्रुत्वा महाप्रलयेऽपि तथाविधं जलमस्तीति भ्राम्यति, तद्भ्रमव्युदासाय जलं निषिध्यते। 'गहनं' प्रवेष्टुमशक्यं, 'गभीरं' अगाधत्वेनावस्थातुमप्यशक्यं, यत् 'अम्भः', तत् 'किमासीत्', तदपि नासीदित्यर्थः॥

अथ द्वितीयामृचमाह। "न मृत्युरमृतं तर्हि न। रात्रिया अह्न आसीत् प्रकेतः। आनीदवातꣳ स्वधया तदेकम्। तस्माद्धान्यं न परं किञ्च नास" इति। 'तर्हि' तस्मिन् महाप्रलयकाले, प्राणिनां 'मृत्युः', 'न', 'आसीत्', तेषामेवाभावात्। अतएव 'अमृतं' जीवनमपि, 'न','आसीत्'। 'रात्रियाः', 'प्रकेतः' चिह्नं चन्द्रनक्षत्रादि, 'अह्नः', 'प्रकेतः' सूर्य्यः, तदुभयमपि नासीत्, किन्तु तत्सर्व्वोपनिषत् प्रसिद्धम्। 'एकं' ब्रह्म वस्तु, 'स्वधया' स्वस्मिन्नाश्रिततया सर्व्वजगद्व्याकृतिरूपया मायया, सहितम् 'आनीत्' चेष्टितवत्। नात्र चलनं चेष्टा, किन्तु सद्भावमात्रमभिप्रेत्य 'अवातं' इति विशेष्यते, वायुरहितं, निश्चलमित्यर्थः। 'तस्मात्' एकस्माद् ब्रह्मणः, 'नान्यत्', 'किञ्चन' किमपि, 'परम्' उत्कृष्टं, 'नास' नैवासीत्। जगतो निषिद्धत्वान्निकृष्टं पूर्व्वमेव निराकृतं, तस्मादुत्कृष्टनिकृष्टस्य किमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं नासीत्॥

अथ तृतीयामाह। "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्। सलिलꣳ सर्व्वमा इदम्। तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्। तमसस्तन्महिनाजायतैकम्" इति। 'तमः'शब्देन अविद्यामाया-

Digitized by Google
Digitized by Google

शक्त्यादिशब्दवाच्यं जगद्विकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते, यथा तमः पदार्थानावृणोति, एवम् 'इदं' अपि ब्रह्म, तत्त्वमावृणोतीति 'तमः'शब्देन व्यवहारः। तादृशं जगद्विकारनिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याश्रितं किञ्चित्तमः 'आसीत्', तेन 'तमसा', 'सर्व्वं' जगद्, 'गूढं', यथा मृत्पिण्डे घटो गूढः, यथा वा बीजे वृक्षो गूढः, तद्वत्। अतएव 'प्रकेतं' प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यं। तथा च मनुना स्मर्य्यते,

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रकाशमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः॥ इति।

तत्र दृष्टान्तः, 'सलिलम्' इति सलिलवत्, यथा वर्षे पतिताः वर्षोपलाः सलिलमात्रत्वेनावशिष्यन्ते तथा सर्व्वं जगत् इदं तमः आसीत्, तमोमात्ररूपेणावशिष्टमित्यर्थः। अत्र हि काणादादयोऽसत्कार्य्यवादिनः कारणे पूर्व्वं विद्यमाने असदेव कार्य्यमुत्पद्यत इत्याहुः। सत्कार्य्यवादिनस्तु साङ्ख्यादयः पूर्व्वं विद्यमानमेव कार्य्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्तीभवतीत्याचक्षते। तत्र सत्कार्य्यवादिनां मतमेव तमसा गूढमिति श्रुत्याङ्गीकृतम्। आसमन्ताद्भवत्युत्पद्यते इति 'आभूत्' जगत्, तदेतत् 'तुच्छेनापिहितं', तत्त्वज्ञानमात्रेण निवर्त्यत्वात् 'तत्' कारणं मूलाज्ञानं, तुच्छं, तेन 'अपिहितं' प्रलयकाल आच्छादितं, तादृशं 'यत्' जगत्, 'आसीत्', तज्जगद्व्यक्तं, 'तत्' पूर्व्वोक्तादज्ञानरूपात्, 'तमसः', सकाशात् 'महिना' महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेण 'अजायत' उत्पन्नं,तदिदमज्ञानदृष्ट्या

Digitized by Google

जगदाकारेण भासमानमपि परमार्थत 'एकं' ब्रह्मैव॥

अथ चतुर्थीमाह। "कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि [४]। मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्। सतो बन्धुमसति निरविन्दन्। हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा" इति। परब्रह्मसम्बन्धिनो 'मनसः','प्रथमं' 'रेतः' आद्यं कार्य्यं,'यदासीत्','तत्' कार्य्यम्,'अग्रे' सृष्ट्यादौ,'कामः',भूत्वा 'अधि समवर्त्तत' आधिक्येनाविरभूत्। अयमर्थः, यदेतदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं रूपं वस्तु सृष्टेः पूर्व्वं तमसावृतमासीत्, तस्य तमोविशिष्टस्य ब्रह्मणः सिसृक्षारूपं यन्मन आदावुत्पन्नं तस्य मनसः काम एव प्रथमकार्य्यभूतः पदार्थः। स च काम उपनिषदि स्पष्टमाम्नातः, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। एकोऽद्वितीयरूपोऽहमेव बहुविधो भवेयम्। तत्रायमुपायः, पूर्व्वमवस्थितमद्वितीयरूपमनुपमृद्य प्रकर्षेण मायाकल्पितजगद्रूपेणोत्पद्येयमिति तस्य वाक्यस्यार्थः। स च कामः 'सतो बन्धुः' इदानीं सत्त्वेन प्रतीयमानस्य भूतभौतिकरूपस्य जगतः असच्छब्दाभिधेये तमस्यव्यक्ते बन्धनहेतुः कामो ह्यज्ञाने सर्व्वं व्यवहारं बध्नाति। यथा निद्राणे पुरुषे समुत्पन्ना चित्तवृत्तिर्नानाविधं स्वप्नव्यवहारं बध्नाति, यथा वा जागरणेऽप्यत्यन्तमलभ्ये विषये समुत्पन्ना तृष्णा सुखदुःखपर्य्यन्तं मनोराज्यरूपं व्यवहारं बध्नाति। एवमयं परमेश्वरस्य कामः देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिसर्व्वव्यवहारं बध्नाति। 'कवयः' विद्वांसः, वेदान्तपारङ्गताः, 'हृदि' हृदयकमले, 'मनीषा' स्वबुद्ध्या, 'प्रतीष्य' विचार्य्य,

Digitized by Google

‘असति’ अव्यक्ते, तमपि ‘कामं’ सत उत्पद्यमानस्य जगतो बन्धनहेतुं, ‘निरविन्दन्’ निश्चितवन्तः। कामस्य सर्व्वव्यवहारहेतुत्वं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अथो खल्वाहुः, काममय एवायं पुरुष इति। व्यासोऽपि स्मरति,

कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम्। इति।

अस्मदनुभवेऽपि तथा दृश्यते। सर्व्वो हि पुरुषः प्रथमं किञ्चित् कामयित्वा तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभेत, तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यनुभवसिद्धत्वात् काम एव सर्व्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां निश्चयः॥

अथ पञ्चमीमाह। “तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम्। अधस्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्। रेतोधा आसन् महिमान आसन्। स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्” इति। ‘रश्मिः’ सूर्य्यरश्मिसमानः कश्चित् स्वयम्प्रकाशश्चैतन्यपदार्थः, ‘एषां’ भूतभौतिकरूपाणां जगद्वस्तूनां मध्ये, ‘तिरश्चीनः’ तिर्य्यग्वर्त्तमानः, ‘विततो’ व्याप्तः। स चैतन्यरूपः परमात्मा अमीषां पदार्थानामधोभागेऽवस्थितः, किं वोपरिभागेऽवस्थितः, ‘स्वित्’शब्दौ विकल्पितपक्षद्वयसूचनार्थौ, प्लुतिर्व्विचारद्योतनार्था। अयमभिप्रायः, सोऽयं प्रकाशः कश्चिच्चैतन्यपदार्थः सर्व्वेषां वस्तूनां मध्ये पर्य्यालोच्यमानो दीर्घतन्तुवत् तिर्य्यग्भूते व्याप्यावभासते, अधः पर्य्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते, उपरि पर्य्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते। तस्मादधऊर्द्ध्वमध्ये भासमानत्वात् एकत्रैवावस्थित इति वक्तुमशक्यः। यथा घटस्योपादानभूता

Digitized by Google

मृत्पिण्डो घटस्याधऊर्द्ध्वमध्यभागेषु सर्व्वेष्वनुवर्त्तते। एवं तत्तत्पदार्थोपादानानि तत्तत्कार्य्येषु व्याप्यैव वर्त्तन्ते। एवमयं परमात्मापि स्वकार्य्येषु व्याप्य वर्त्तमानः सन् अध आसीदित्येव वा उपर्य्यासीदित्येव वा निश्चेतुमशक्यः, इति सर्व्व एते पदार्थाः भूतभौतिकरूपाः पूर्व्वोक्तस्य विततरश्मिरूपस्य स्वप्रकाशचैतन्यस्य ‘रेतोधाः’ साररूपधारिणः, ‘आसन्’, तत्र चिदेकरसस्य हि वस्तुनः सद्रूपसारं तत्र सर्व्वे पदार्था धारयन्ति, अस्तीत्येवं स्वरूपेणैव सर्व्वेषामवभासमानत्वात्। ते च सद्रूपधारिणः सर्व्वे ‘महिमानः’ गिरिनद्यादिरूपेण महान्तः, ‘आसन्’, एवं ‘स्वधा’शब्दवाच्यमायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी शक्तिः ‘अवस्तात्’ अधमं कारणं, ‘प्रयतिः’ सा शक्तिः प्रयतते। यस्मिन् परमात्मनि सेयं शक्तिः, प्रयत्नाधारः परमात्मा, प्रयतिः, स च ‘परस्तात्’ परममुत्तमं कारणं, तावेतौ शक्तिपरमात्मानावेव जगत्कारणभूतौ प्रकृतिपुरुषाविति शास्त्रेषु व्यपदिश्येते॥

अथ षष्ठीमाह। “को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्। कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्व्वाग् देवा अस्य विसर्ज्जनाय। [५]। अथा को वेद यत आ बभूव” इति। अत्र केचिदागममनुपेक्ष्य स्वस्वबुद्धिबलात् अन्यथा अन्यथोत्प्रेक्षन्ते। तथा हि, परमाणवो मूलकारणमिति काणादगौतमादयो मन्यन्ते। स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलकारणमिति कपिलप्रभृतयः। शून्यादितो जगदुत्पत्तिरिति माध्यमिकाः। जगतः का-

Digitized by Google

रणमेव नास्ति स्वभावत एव अवतिष्ठत इति लोकायतिकाः। ते सर्व्वेऽपि भ्रान्ता एव। 'को अद्धा वेद' जगत्कारणं को नाम पुरुषः साक्षादवगच्छति, अनवगत्य च 'क इह प्रवोचत्' स्वयमदृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमीदृगिति वक्तुं शक्नोति। कोऽयमत्र वक्तव्यांश इति चेत् उच्यते, 'इयं विविधा सृष्टिः', 'कुत आजाता' तस्मादुपादानकारणात् सर्व्वत उत्पन्ना, पुनरपि कुतो निमित्तादुत्पन्नेति तदिदमुपादाननिमित्तञ्च वक्तव्यं, तच्च वक्तुमशक्यं। कुतोऽशक्तिरिति चेदुच्यते, किं 'देवाः', एतद्ब्रूयुः, कुतोऽन्यः कश्चिन्मनुष्यः, न तावद्देवा वक्तुं शक्ताः, ते ह्यस्य जगतो विविधसृष्टेः 'अर्वाक्', एव विद्यन्ते, न तु सृष्टेः पूर्व्वं ते सन्ति। यदा देवानामपीदृशी गतिः, तदानीं 'यतः', जगत् 'आबभूव', तत्कारणं वक्तुमन्यः 'कः', वा 'वेद', देवाश्च मनुष्याश्च सृष्टेः प्रागनवस्थानात् न तावत् प्रत्यक्षेण पश्यन्ति, तदानीं स्वयमेवाभावात् नाप्यनुमातुं शक्ताः, तयोरुभयोर्हेतुदृष्टान्तयोरभावात् तस्मात् अतिगम्भीरमिदं परमार्थतत्त्वं वैदिकसमधिगम्यमित्यभिप्रायः॥

अथ सप्तमीमाह। "इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव। यदि वा दधे यदि वा न। यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्। सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद" इति। 'इयं' दृश्यमाना भूतभौतिकरूपा विविधा 'सृष्टिः', 'यतः' उपादानकारणात्, 'आ बभूव' सर्व्वत उत्पन्ना, तदुपादानकारणं 'यदि वा' किञ्चित्स्वरूपं धृत्वाऽवतिष्ठते 'यदि वा' तस्य स्वरूपमेव नास्ति, तमिमं निर्णयं 'यः'

परमेश्वरः, अस्य जगतः 'अध्यक्षः' स्वामी, 'सो अङ्ग वेद' स एव वेद, यदि वा सोऽपि न वेद ईश्वरेशितव्यादिलौकिकव्यवहारदृष्ट्या 'सो अङ्ग वेद', इत्युक्तम्। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् केन कं पश्येदित्यादिसर्व्वव्यवहारातीतपरमार्थदृष्ट्या 'यदि वा न वेद', इत्युक्तम्। अतो मनुष्यादिषु तद्वेदनशङ्कापि दूरापेता॥

अथाष्टमीमाह। "किꣳ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत्। यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत्। यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति। लोके हि गृहं चिकीर्षुः पुमान् वनं गत्वा तत्र कञ्चिद्वृक्षं छित्वा तदीयैः काष्ठैर्गृहम् निर्म्मिमीते, तद्दृष्टान्तेन अत्रापि 'यतः' यस्मात् वनजन्याद् वृक्षात्, 'द्यावापृथिवी' द्युलोक-भूलोकौ, 'निष्टतक्षुः' तक्षणेन निर्म्मितारः, निर्म्मितवन्तः। तादृशं 'वनं किं स्वित्', भवेत् 'कः', च तादृशः 'स वृक्ष आसीत्'। हे 'मनीषिणः' बुद्धिमन्तः, 'मनसा', स्वकीयेन विचार्य्य, तदिदमर्थद्वयमाचार्य्यसमीपे 'पृच्छत', किञ्च 'यत्' कारणभूतं वस्तु, 'भुवनानि' सर्व्वान् लोकान्, स्वात्मनि 'धारयन्', 'अध्यतिष्ठत्' नियमनमकरोत्, 'तदिदु' तदपि वस्तु, 'पृच्छत'॥

अथ नवमीमाह। "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्[६]। यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः। ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति। यदुक्तं मनीषिणां प्रश्नद्वयं तस्याचार्य्य उत्तरं ब्रूते, यस्माद्वनजन्याद्

Digitized by Google

Digitized by Google